

УДК: 159.923.2

© Меднікова Г.І., 2015 р.

<http://orcid.org/0000-0002-7779-2232>

Г.І. Меднікова
Національний педагогічний університет
імені Г.С. Сковороди, м. Харків

ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ СУТНОСТІ СИСТЕМОЇ ДЕТЕРМІНАЦІЇ В ПСИХОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ

У статті проаналізовані основні підходи до розуміння сутності системної детермінації. Визначено, що у межах одного з підходів системна детермінація розглядається як система взаємопов'язаних детермінант, множинна обумовленість психологічних явищ. Підхід, запропонований в теорії психологічних систем, відрізняється розумінням системної детермінації як процесу становлення специфічної суб'єктивно-об'єктивної реальності, через яку людина може впливати на саму себе і на свою життєдіяльність.

Ключові слова: системна детермінація, психологічні підходи, множинна обумовленість, теорія психологічних систем, суб'єктивно-об'єктивна реальності.

А.И. Медникова

ПОДХОДЫ К ПОНИМАНИЮ СУЩНОСТИ СИСТЕМОЙ ДЕТЕРМИНАЦИИ В ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ НАУКЕ

В статье проанализированы основные подходы к пониманию сущности системной детерминации. Определено, что в пределах одного из подходов системная детерминация рассматривается как система взаимосвязанных детерминант, множественная обусловленность психологических явлений. Подход, предложенный в теории психологических систем, отличается пониманием системной детерминации как процесса становления специфической субъективно-объективной реальности, через которую человек может влиять на самого себя и на свою жизнедеятельность.

Ключевые слова: системная детерминация, психологические подходы, множественная обусловленность, теория психологических систем, субъективно-объективная реальности.

G.I. Mednikova

APPROACHES TO COMPREHENSION OF THE SYSTEM DETERMINATION ESSENCE IN PSYCHOLOGICAL SCIENCE

The article analyses basic approaches to comprehension of the system determination essence. It has been determined that within the framework of one of the approaches system determination is considered as a system of the interrelated determinants, multiple conditionalism of the psychological phenomena. Approach offered in the psychological systems theory differs in understanding of system determination as a process of formation of the specific subjective-objective reality through which a person may influence on one-self and own life activity.

Key words: system determination, psychological approaches, multiple conditionalism, psychological systems theory, subjective-objective reality.

Постановка проблеми. У філософії в рамках системної методології реалізуються установки детермінізму на виявлення сутнісної єдності зв'язаних складних і надскладних об'єктів, на вивчення законів їх цілісного існування. Для теоретичного визначення характеру й специфіки таких установок використовується поняття «системна детермінація». З його допомогою фіксується відокремлення об'єктів від середовища за рахунок внутрішніх взаємозв'язків між їхніми складовими, за рахунок внутрішньої організації й дії механізмів по підтримці рівноваги з навколишнім середовищем. У понятті «системна детермінація» фіксується здатність складних об'єктів до самовизначення й самодетермінації [8]. Однак у роботах сучасних психологів, які займаються проблемами системної детермінації, відзначається, що для відкритих систем, які втримують свою цілісність за рахунок обміну із середовищем енергією, речовиною, інформацією, зведення системної детермінації до взаємодії елементів усередині системи в змістовному плані є малоінформативним, оскільки єдиною посправжньому відкритою системою є людина, а особистість, діяльність, свідомість – підсистеми людини. Саме дані підсистеми й забезпечують людині можливість бути відкритою системою. Функції цих підсистем можуть бути зрозумілі тільки через з'ясування того, як вони взаємодіють усередині об'єднуючої їх системи, у силу чого вона виявляється здатною зберігати свою цілісність [3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У дисертаційних дослідженнях останніх років методологія системної детермінації визначає напрямки багатьох досліджень, особливо в рамках психології особистості, психології суб'єкта, психології розвитку: виявляються механізми системної детермінації самореалізації особистості [3], формування категоріальних установок особистості [7], детермінація психічної активності суб'єкта [12], становлення смислової свідомості [13], чутливості до проблем особистості, яка розвивається [6]. Однак аналіз даних досліджень показує, що системна детермінація трактується їхніми авторами неоднозначно, що актуалізує потребу в аналізі підходів до розуміння системної детермінації, які існують у психологічній науці.

Мета статті: проаналізувати існуючі в психологічній науці підходи до розуміння сутності системної детермінації.

Виклад основного матеріалу. У сучасній психології принцип системної детермінації реалізується в рамках двох основних напрямків. У роботах першого з даних напрямків системна детермінація розуміється й

вивчається як система детермінант, як множинна причинна обумовленість поведінки, діяльності й розвитку людини.

Даний підхід до дослідження системної детермінації психологічних феноменів бере свій початок у роботах Л.С. Виготського, Б.Г. Ананьєва й Б.Ф. Ломова. Так, О.О. Бодальов, оцінюючи творчість Б.Г. Ананьєва, відзначав, що виходячи з діалектико-матеріалістичного розуміння природи людини, множинної системної детермінації її поведінки, діяльності й розвитку, її багаторівневої структури, ефектом якої є психіка, Б.Г. Ананьєв розвив і успішно застосував у психології комплексний підхід як особливу методологічну стратегію, орієнтовану на багатоаспектне, міждисциплінарне пізнання складних різноякісних об'єктів і їх множинної причинної обумовленості, результатом якого виявляється цілісне уявлення про об'єкт [1]. Л.С. Виготський, розглядаючи процес розвитку певних психологічних функцій та особистості в цілому, зазначав, що розвиток полягає не стільки в змінах всередині кожної функції, скільки в тому, що змінюються та модифікуються відношення, зв'язки між цими функціями. Виникнення таких нових рухливих відношень між функціями Л.С. Виготський і називає психологічною системою. Розвиток кожної окремої психічної функції визначається (детермінується) сукупністю особливостей особистості, її проявів [2].

Згідно Б.Ф. Ломову, детермінація психічного «реально виступає як багатопланова, багаторівнева, багатомірна, що включає явища різних (багатьох) порядків, тобто як системна» [9, 99]. Системна детермінація протиставляється Б.Ф. Ломовим спробам досліджувати поведінку на основі принципів лінійного та імовірнісного детермінізму. Згідно із принципом лінійного детермінізму «зв'язок причин і наслідків являє собою односторонній, односпрямований ланцюжок, є твердим й однозначним» [10, 23]. Ідея імовірнісного детермінізму полягає в тому, що «зв'язок між причиною й наслідком є не твердим й однозначним, а імовірнісним» [9, 116]. Обмеженість лінійного та імовірнісного детермінізму Б.Ф. Ломів обґрунтовує тим, що в якості причин того або іншого поведінкового акту виступає, як правило, не окрема подія, а їх система. Крім того причини можуть бути кумулятивними, тому що «у реальному житті інформація накопичується в пам'яті суб'єкта, і наслідок виникає як результат багатьох подій, що змінюють одна одну. Наслідок виникає тоді, коли ця інформація досягає деякої критичної маси» [11, 86].

Причинній (каузальній) детермінації поведінки Б.Ф. Ломов відводить провідну роль, вважаючи, що «причинні відношення – найбільш істотні, необхідні, такі, що повторюються» [11, 85]. Однак тільки цими зв'язками детермінація не обмежується. У неї включені також умови, у яких цей зв'язок реалізується, зовнішні й внутрішні фактори, які на неї впливають,

загальні й спеціальні передумови, підстави, опосередковуючі ланки, дії індивіда, властиві йому особливості саморегуляції, між якими в реальній поведінці складаються різні, але завжди певні співвідношення [9].

На відміну від каузальної детермінації, інші детермінанти хоча й не породжують ефектів-наслідків, але впливають на них, «прискорюючи або сповільнюючи їх виникнення, підсилюючи або послабляючи, змінюючи їх у тому або іншому напрямку» [11, 85]. Комбінація причинних і непринципальних детермінант утворює складну систему, у якій одні детермінанти можуть входити в протиріччя з іншими, здійснюючи різноспрямовані впливи, що приводить до дестабілізації системи і її розвитку. Враховуючи дану можливість, Б.Ф. Ломов звертає увагу на необхідність виявлення стабілізуючої детермінації, тобто «такої комбінації зовнішніх і внутрішніх детермінант, яка забезпечує стійкість і відносну автономність системи, яка розвивається» [9, 101]. Визначаючи провідну роль причинної детермінації, Б.Ф. Ломов відзначає, що зв'язок між причинами і наслідками в діяльності й поведінці людини є діалектичним: те, що в одних умовах і за одних обставин виступає в якості причини, в інших виявляється наслідком. Ситуації, у яких здійснюється поведінка, змінюючись під її впливом, самі обумовлюють нові впливи на суб'єкта. Під впливом наслідків, що випливають із її вчинків, людина у майбутньому перебудовує власну поведінку, тобто дані наслідки стають новими причинами поведінки. Таким чином, «вплив людини на свій власний розвиток і на свої стани виступає не як безпосереднє «внутрішнє духовне самовдосконалення», він опосередковується реальною зміною тієї ситуації, у якій людина живе, що здійснюється у процесі її матеріальної діяльності» [9, 120]. Аналізуючи психічний розвиток з точки зору його системної детермінації, Б.Ф. Ломов указує на динамічність детермінації на різних етапах психічного розвитку, яка проявляється в зміні співвідношення й функцій самих детермінант. «Коли та або інша стадія підходить до свого завершення, результати, досягнуті на ній (наприклад, когнітивні структури, знання й уміння, ціннісні орієнтації, мотиви тощо), включаються в системну детермінацію, виступаючи в ролі або внутрішніх факторів, або передумов, або опосередковуючих ланок для наступної» [11, 94]. Таким чином, системна детермінація еволюціонує, відбувається рекомбінація її компонентів, з'являється можливість переходу до нової стадії. Важливу роль для розкриття причинно-наслідкових зв'язків у поведінковому акті Б.Ф. Ломов відводить системоутворюючому факторові, який у кожному конкретному випадку визначає особливості психічного відображення предмета, засобів і умов діяльності, рівень і динаміку її регуляції, а також закономірність прояву певного наслідку при впливі даної причини. У якості системоутворюючого фактора можуть виступати мотиви, цілі, завдання, установки, суб'єктивно-особистісні став-

лення, емоційні стани тощо [9]. Системоутворюючий фактор формується й розвивається у процесі життя індивіда в суспільстві. Для розуміння закономірності формування системоутворюючого фактора необхідно «вийти за межі аналізу окремих поведінкових актів і звернутися до іншого рівня й до іншого масштабу розгляду життєдіяльності людини, досліджувати цю життєдіяльність в контексті розвитку суспільства» [9, 125].

Таким чином, у рамках підходу, розкритого в роботах Б.Г. Ананьєва й Б.Ф. Ломова, системна детермінація розглядається як система детермінант, «множинна причинна обумовленість». Система детермінант може бути досить складною, включаючи в себе сукупність причинних і непричинних обумовлювань. Крім того у роботах даних авторів закладено основи аналізу процесу породження таких системних новоутворень, які включаються у подальшу регуляцію системи, що фактично перетворює саморегульовану систему в систему, що самоорганізується.

Інший підхід до розуміння системної детермінації реалізується в теорії психологічних систем, розробленій В.Є. Ключко. На думку самого автора, суть даної теорії полягає в переході від принципу відображення до принципу породження особливій психологічній онтології, що являє собою системний конструкт, який опосередковує відношення між людиною й амодальним світом, світом «чистої» об'єктивності, що й забезпечує його перетворення в «освоєну» людиною дійсність, яка стала її індивідуальною характеристикою [4]. Уявлення про системну детермінацію, на яких ґрунтується теорія психологічних систем В.Є. Ключко, є деякою мірою розвитком ідей, імпліцитно присутніх у принципах детермінізму, розроблених у вітчизняній психології С.Л. Рубінштейном («зовнішнє через внутрішнє»), О.М. Леонтєвим («внутрішнє через зовнішнє»), Л.С. Виготським («людина ззовні опановує собою»). Дані принципи при всіх наявних відмінностях зближає їхній зв'язок із принципами системності й розвитку, що проявляється в урахуванні породжуючого ефекту взаємодії людини із середовищем й детермінуючого впливу психологічних новоутворень на подальший розвиток людини.

Принцип системної детермінації, який розкривається в теорії психологічних систем, припускає, що «у взаємодії суб'єкта з об'єктом народжується нова реальність – надчуттєва, тобто не відображувана органами чуття, системна, тобто, така, що характеризує всю систему, продуктом функціонування якої вона є, «подвоєна», оскільки є якісно новим утворенням, що не зводиться ні до суб'єктивного, ні до об'єктивного. Через цю реальність людина одержує можливість впливати на саму себе (самодетермінація) і реалізувати свої можливості» [4, 66]. Вихідним методологічним принципом теорії психологічних систем є уявлення про «породжуючий ефект взаємодії». Суть даного ефекту полягає в тому, що всяка взаємодія,

яка реально здійснюється, є не тільки підставою для взаємовідображення сторін, що брали участь у взаємодії, але й їх взаємоперехід, який породжує нову якість [4, 70]. Таким чином, існують якості явищ, які виникають у системі, породжуються системою й забезпечують їй можливість самодетермінації, самоорганізації. Породжуючий ефект виникає як результат взаємопроникнення протилежностей, які вступили у взаємодію. Породжувана нова якість не зводиться ні до однієї із протилежностей, не є їхньою простою арифметичною сумою, має власний онтологічний статус і обумовлює утворення нової, системної реальності, яка в теорії психологічних систем розуміється як «багатомірний світ даної конкретної людини». У цій реальності зникає протилежність колишнього внутрішнього й колишнього зовнішнього, обидва стають внутрішніми стосовно системи, яка утворилася. Крім того цій системі відповідає зовсім інше коло «зовнішнього», вступаючи у взаємодію з явищами якого, система знову ускладнюється. Саме так система розширюється й ускладнюється за рахунок взаємодії із зовнішнім, роблячи його внутрішнім. «Тільки стаючи внутрішнім змістом людини як психологічної системи, зовнішнє виявляється дійсно «зовнішнім» (не-Я) для сприйняття людини, її свідомості, її Я» [4, 66]. Закономірне ускладнення системної організації явищ, що розвиваються, у теорії психологічних систем розглядається з урахуванням закону обмеження взаємодій, який полягає в тому, що «скрізь і завжди вступають у взаємодію не будь-які, а тільки відповідні одна одній протилежності. Відповідність, відносна тотожність взаємодіючих сторін – основна причина взаємодії» [4, 73]. Людина розглядається у теорії психологічних систем як складна психологічна система, що самоорганізується, тобто система, яка породжує психологічні новоутворення й спирається на них у своєму саморусі, а також система, яка відкрита в об'єктивну реальність через породжуваний людиною життєвий простір, її суб'єктивно-об'єктивний світ [5].

Висновки й перспективи подальших розвідок. На сьогодні у психології розвиваються два основні напрямки реалізації системних ідей і принципу детермінізму, які знайшли своє сукупне вираження у принципі системної детермінації функціонування і розвитку людини як відкритої системи, що самоорганізується. У рамках одного з напрямків системна детермінація розуміється як множинна причинна обумовленість поведінки, діяльності й розвитку людини. Виходячи з розуміння багатомірності, багатоплановості й багаторівневості психічного, дослідники концентруються на множинності різнотипних детермінант, функціонально об'єднаних у динамічне ціле. Системна детермінація в підході, започаткованому в рамках теорії психологічних систем, розглядається у зв'язку з породженням системних динамічних новоутворень двоїстої суб'єкт-об'єктної при-

роди, власного життєвого простору людини. На дані новоутворення система спирається у своєму саморусі, що приводить до закономірного ускладнення її системної організації. Проаналізовані підходи до визначення причинної детермінації можуть виступати в якості методологічної підстави для вивчення складних інтегративних психологічних утворень.

Література

- 1.Бодалёв А.А. Вершина в развитии взрослого человека: характеристики и условия достижения / А.А. Бодалев. — М.: Флинта: Наука, 1998. — 168 с.
- 2.Выготский Л.С. О психологических системах / Л.С. Выготский // Собрание сочинений: В 6 т. / АПН СССР. — М.: Педагогика, 1982. — Т.1: Вопросы теории и истории психологии. — С. 109-131.
- 3.Галажинский Э.В. Системная детерминация самореализации личности: дис. ...доктора психол. наук: 19.00.01 / Галажинский Эдуард Владимирович. — Томск, 2002. — 320 с.
- 4.Клочко В.Е. Самореализация личности: системный взгляд / В.Е. Клочко, Э.В. Галажинский. — Томск: Издательство Томского университета, 1999. — 154 с.
- 5.Клочко В.Е. Становление многомерного мира человека как сущность онтогенеза / В.Е. Клочко // Сибирский психологический журнал. — 1998. — № 9. — С. 7-15.
- 6.Кочетовская Е.В. Системная детерминация чувствительности к проблемам как развивающегося свойства личности: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01/ Кочетовская Елена Валерьевна. — Барнаул, 1999. — 177 с.
- 7.Кучеренко С.Н. Системная детерминация формирования категориальной установки личности: дис. ...канд. психол. наук: 19.00.01/ Кучеренко Сергей Николаевич. — Новосибирск, 1999. — 178 с.
- 8.Левин В.Г. Философский анализ природы и специфики системной детерминации: автореф. дис. на соискание учен. степени доктора филос. наук: спец. 09.00.01 «Диалектика и теория познания» / В.Г. Левин. — Самара, 1994. — 32 с.
- 9.Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б.Ф. Ломов. — М.: Наука, 1984. — 444 с.
10. Ломов Б.Ф. Об исследовании законов психики / Б.Ф. Ломов // Психологический журнал. — 1982. — Т. 3. — № 1. — С. 18-30.
11. Ломов Б.Ф. Системность в психологии: избранные психологические труды / Б.Ф. Ломов. — М.: Ин-т практ. психол.; Воронеж: МОДЭК, 1996. — 384 с.
12. Малик С.Д. Особливості взаємодії образних і вербальних чинників у детермінації психічної активності суб'єкта: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / С.Д. Малик. — К., 2004. — 20 с.
13. Чушева Н.А. Становление смыслового сознания: системный контекст: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. психол. наук: спец. 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии» / Н.А. Чушева. — Томск, 2008. — 22 с.